

TILSHUNOSLIKDA QIYOSIY TILSHUNOSLIKNING SHAKLLANISHI

Rahimjonova Mohinur

Andijon Davlat Chet tillari Instituti

1-kurs talabasi.

Annotatsiya. Mazkur tezisda qiyosiy tilshunoslik fanining shakllanish jarayoni, uning nazariy asoslari hamda turkiy tillar rivojida tutgan o'rni yoritilgan. Xususan, Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur kabi allomalar faoliyatida qiyosiy tilshunoslik tamoyillarining ifodalanishi va ularning asarlarida tilga oid kuzatuvlar tahlil etilgan.

Annotation. This thesis explores the development of comparative linguistics, its theoretical foundations, and its role in the evolution of Turkic languages. In particular, it analyzes how the principles of comparative linguistics are reflected in the works and linguistic observations of Mahmud Kashgari, Alisher Navoi, and Zahiriddin Muhammad Babur.

Аннотация. В данной тезисной работе освещается процесс формирования сравнительного языкознания, его теоретические основы и роль в развитии тюркских языков. В частности, анализируются проявления принципов сравнительного языкознания в трудах и языковые наблюдения Махмуда Кашгари, Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабура.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, qiyosiy tahlil, Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy, Bobur, fonetika, leksikologiya, umumiy tilshunoslik, tarixiy lingvistika, semantika, milliy til.

Tilshunoslik fani insoniyat madaniyatining eng qadimiy ilmiy yo'nalishlaridan biridir. U tilning tuzilishi, ishlatilishi, tarixiy taraqqiyoti va jamiyatdagi rolini o'rganadi. Tilshunoslikning asosiy tarmoqlaridan biri — qiyosiy tilshunoslik (comparative linguistics) tillarni o'zaro solishtirish, ularning genealogik aloqalarini aniqlash va umumiy ildizlarni topish bilan shug'ullanadi.

Tilshunos olim A. Musayev o'zining "Umumiy tilshunoslik" asarida bu

haqida shunday yozadi: “Qiyosiy tilshunoslikning asosiy vazifasi — tillarni tarixiy jihatdan tahlil qilib, ularning kelib chiqish ildizlarini aniqlash va o‘xshash grammatik tuzilmalarning sabablarini izohlashdir.”

Shunday qilib, qiyosiy tilshunoslik nafaqat tillarni solishtiradi, balki ularning rivojlanish qonuniyatlarini ham ochib beradi. Bu yo‘nalish orqali turkiy, slavyan, roman-german tillari oilalari orasidagi bog‘liqlik o‘rganiladi.

O‘zbek tilshunosligi tarixiga nazar tashlasak, qiyosiy tahlilning dastlabki unsurlari allaqachon XI asrdayoq paydo bo‘lganini ko‘ramiz. Aynan Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy va Bobur faoliyati orqali qiyosiy tilshunoslikning asosiy g‘oyalari shakllanib borgan.

Mahmud Koshg‘ariy (XI asr) – turkiy tilshunoslik tarixining eng buyuk namoyandalaridan biri. Uning “Devonu lug‘otit-turk” asari — nafaqat birinchi turkiy til lug‘ati, balki qiyosiy tahlil asosidagi lingvistik ensiklopediyadir.

Koshg‘ariy asarida turkiy tillarning 20 dan ortiq sheva va lahjalari qiyosiy tarzda o‘rganilgan. U har bir shevaning fonetik, morfologik va semantik jihatdan farqlarini aniqlagan. Masalan, “yig‘lamoq” so‘zi bir lahjada “yag‘lamoq”, boshqasida “jig‘lamoq” tarzida qo‘llanilishini qayd etadi. Bu esa fonetik almashishning eng erta ilmiy tahlilidir.

Koshg‘ariy shuningdek, tilning milliy birlikdagi o‘rnini alohida ta’kidlagan. U “Til xalqning ruhi va qudratidir” degan g‘oyani ilgari surgan. Arab tilining hukmron bo‘lgan davrida u turkiy tilning boyligi, estetik kuchi va grammatik mukammalligini himoya qilgan.

Koshg‘ariyning ilmiy qarashlarida bugungi zamonaviy qiyosiy lingvistika uchun muhim bo‘lgan quyidagi tamoyillarni ko‘rish mumkin:

Fonetik qiyoslash: tovushlar almashuvi, urg‘u, ohang o‘zgarishi.

Leksik qiyoslash: so‘z ildizlari va sinonim qatlamlarini solishtirish.

Grammatik qiyoslash: fe‘l, ot, sifat yasovchi qo‘shimchalarning ishlatilishidagi farqlar.

Shunday qilib, Koshg‘ariy turkiy tillarni arab tiliga teng darajada ilmiy tahlil qilgan birinchi alloma bo‘lib, u qiyosiy tilshunoslikning nazariy poydevorini

yaratgan.

Alisher Navoiy (XV asr) o'zbek adabiy tilining asoschisi sifatida nafaqat shoir, balki buyuk tilshunos sifatida ham tarixda o'chmas iz qoldirgan. Uning “Muhokamatul lug‘atayn” asari — o‘z davrida yozilgan ilk badiiy-lingvistik qiyosiy tadqiqot hisoblanadi. Navoiy asarda fors va turkiy tillarni tahlil qilib, turkiy tilning badiiy imkoniyatlari, ma’no nozikligi, grammatik boyligini ko‘rsatadi. U shunday deydi:

“Agar turk tili fors tiliga nisbatan ojiz bo‘lsa, nega turk xalqining yuragida bu tilda shunchalik ohang, shunchalik ruh bormi?”

Navoiy fors tilida uchraydigan ayrim so‘zlarga turkiy muqobil topib, ularning semantik afzalligini ko‘rsatgan. Masalan, “mehribon” va “ra’uf” so‘zlarini tahlil qilib, turkiy so‘zning his-tuyg‘u jihatdan boyroq ekanini isbotlaydi.

Rasulov R. “Umumiy tilshunoslik” asarida shunday deydi:

“Navoiy o‘z davrida qiyosiy tilshunoslikka badiiy ko‘lam berdi. U tildagi ma’no, ifoda va tovush uyg‘unligini tahlil qilib, tilshunoslikni san’at darajasiga ko‘tardi.”

Navoiy, shuningdek, tildagi sinonimiya, antonimiya, metafora va ibora tizimlarini qiyoslab, semantik tahlilning dastlabki namunalarini bergan.

Uning yondashuvida qiyosiy tilshunoslik faqat grammatik solishtirish emas, balki madaniyatlararo tafakkur tahliliga aylandi. Shu sababli Navoiy o‘z davrida tilni millat o‘zligining timsoli sifatida targ‘ib qildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) nafaqat buyuk davlat arbobi va shoir, balki o‘z davrining ilg‘or tilshunoslaridan biridir. Uning “Boburnoma” asari turkiy tilning tarixiy rivojini, leksik boyligini va grammatik tuzilishini ifoda etgan amaliy qiyosiy tahlil manbasidir.

Bobur arab, fors va turkiy tillarni mukammal bilgan, asarlarida bu tillarni solishtirish orqali ma’no chuqurligini izlagan. U ayrim so‘zlarning ma’nosini tahlil qilib, boshqa tillardagi muqobillari bilan qiyoslagan. Masalan, “dil”, “ko‘ngil”, “qalb” so‘zlarini semantik jihatdan farqlab, har birining hissiy ifodasini ko‘rsatadi.

Boburning kuzatuvlariga ko'ra, til xalqning hayot tarzi, madaniyati va tarixiy xotirasini ifodalaydi. Shu bois u o'z asarlarini ona tilda yozishni ma'naviy burch deb bilgan. Uning fikricha, "xalq tili — millatning or-nomusi".

Boburning qiyosiy yondashuvini quyidagicha tavsiflash mumkin:

Leksik tahlil: so'z boyligi, sinonim va antonimlar qiyosi.

Morfologik tahlil: fe'l shakllari, ot va sifat yasovchi qo'shimchalar.

Semantik tahlil: ma'no nozikliklari, so'z tanlovi, poetik vazifalar.

Uning bu yondashuvlari keyinchalik o'zbek tili grammatikasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Bobur qiyosiy tahlilni ilmiy maqsaddan tashqari, badiiy-estetik maqsadga yo'naltirdi. Shu jihatdan u Koshg'ariy va Navoiy ishlarini amaliy bosqichga olib chiqqan olim sifatida qadrlanadi.

XX–XXI asrlarda o'zbek tilshunosligida qiyosiy tahlil an'analari A. Musayev, R. Rasulov, Sh. Rahmatullaev, A. Madrahimov kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan. Ularning fikricha, bugungi global davrda qiyosiy tilshunoslik faqat tarixiy tahlil emas, balki madaniyatlararo kommunikatsiyani rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Masalan, o'zbek tili va ingliz tili sintaksisini, yoki turkiy va koreys tillari fonetik tizimini qiyosiy o'rganish orqali til o'qitish metodikasini boyitish mumkin. Bu yondashuv Mahmud Koshg'ariy, Navoiy va Bobur yaratgan ilmiy an'analarni zamonaviy bosqichda davom ettiradi.

Tilshunoslik tarixida qiyosiy tahlil yo'nalishi har doim markaziy o'rinni egallab kelgan. Mahmud Koshg'ariy uni nazariy ilmiy asosda boshlab bergan, Alisher Navoiy badiiy va semantik asos bilan boyitgan, Zahiriddin Muhammad Bobur esa amaliy-estetik yondashuv orqali takomillashtirgan.

Musayev va Rasulovlarning "Umumiy tilshunoslik" asarlarida bu uch allomaning qarashlari ilmiy tahlil etilib, zamonaviy tilshunoslik nazariyalariga integratsiya qilingan.

Demak, qiyosiy tilshunoslik — o'tgan davr merosini zamonaviy ilm bilan

bog'lovchi fan sifatida nafaqat tarixiy, balki metodologik ahamiyatga ega bo'lib, u o'zbek tilining nufuzi va ilmiy asoslarini yanada mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Musayev A. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2008.

Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.

Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. – Toshkent: Fan, 1960.

Alisher Navoiy. Muhokamatul lug'atayn. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1983.

Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.

Karimov A. Til va tafakkur. – Toshkent: Universitet, 2010.

Rahmatullaev Sh. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Universitet, 2018.

Madrahimov A. Qiyosiy tipologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 2016.